

ВОЛОДИМИР БІЛЕЦЬКИЙ,

доктор технічних наук, професор Донецького національного технічного університету, шеф-редактор аналітично-інформаційного журналу "Схід", дійсний член АЕН України та НТШ

СХІД УКРАЇНИ В ІНТЕГРАТИВНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Після розпаду СРСР на окремі національні держави перед останніми постали проблеми консолідації, інтеграції їх земель і регіонів на основі власних (національних) цінностей. "Гравцями" у цьому вельми непростому процесі в Україні, як і кожній державі, є і державний Центр, і регіони, і зовнішні учасники. Багато дослідників державотворчих процесів роблять акцент на особливостях національної інтеграції в полікультурному суспільстві [1]. Мета нашої роботи визначити роль і місце Східної України, зокрема Донбасу, в більш широких інтегративних процесах сучасного державотворення, які включають не тільки культуру, але й економіку, політику, науку тощо.

Після розпаду СРСР на окремі національні держави перед останніми постали проблеми консолідації, інтеграції їх земель і регіонів на основі власних (національних) цінностей. "Гравцями" у цьому вельми непростому процесі в Україні, як і кожній державі, є і державний Центр, і регіони, і зовнішні учасники. Багато дослідників державотворчих процесів роблять акцент на особливостях національної інтеграції в полікультурному суспільстві [1]. Мета нашої роботи визначити роль і місце Східної України, зокрема Донбасу в більш широких інтегративних процесах сучасного державотворення, які включають не тільки культуру, але й економіку, політику, науку тощо.

Методологічною основою дослідження доцільно прийняти запропонований нами раніше [2] аналіз *консолідаційних чинників* або їх складових, які регіон привносить (і якою мірою привносить) або не привносить у загальнонаціональний інтеграційний процес та *загроз* для інтеграції України.

Єдина загальнонаціональна ідеологія – найважливіший фактор консолідації суспільства. Це найбільш стійкий в часі (на сторіччя), потужний і всеохопний чинник соціальної, політичної та культурної інтеграції. Слід констатувати, що, на жаль, ще й до сьогодні немає чітко сформульованої української національної ідеї – одні її розуміють як державотворчу, інші – як ідею української культури, треті – як ідею відновлення моці України-Руси [3].

Якщо ставити перед собою мету дати *формулу національної ідеї*, то слушно послуговуватися тими конструктами, які вже "спрацювали". Як правило, такі формули містять у собі ряд підтекстів, перекидають місток "минуле-майбутнє", відповідають глибинним сподіванням всіх – від лідерів нації і регіонів до простих трударів. Серед таких апробованих в Україні формул на початку 1990-тих була *ідея духовно і матеріально багатой нації* – вона відсуває на задній план питання "соціалізм чи капіталізм?", не є ворожою для неукраїнців, і у висліді консолідує всіх громадян України. Схоже саме ця ідея спрацювала у 1991 році і Східна Україна, промисловий Донбас виступили як найбільш консолідуюча і державотворча спільність, проголосувавши на рівні 93% за незалежність України. Причому саме шахтарі Донбасу стали чи не найактивнішими і вже цілком однозначно – найорганізованішими – опонентами радянського режиму.

Загальнонаціональна ідеологія – це взаємоврахування інтересів різних сил суспільства. В українських реаліях – це взаємоврахування інтересів Сходу і Заходу. Цікаво, що ще перед розпадом Союзу в літературі з'явилася майже пророча оповідь про двох лідерів – російськомовного східняка-шахтаря і україномовного західняка, які порозумілися і дали початок радикальним змінам в Україні. Були факти такого порозуміння і в житті. Так під час "оксамитової революції" 1990-х років шахтарські страйки Донбасу разом з першою українською масовою громадсько-політичною організацією – Товариством української мови, точніше його Донецькою філією разом виступали за відродження в Донецьку української школи (копія відповідного листа у республіканські, обласні, міські владні структури та до преси поміщена в книзі [4]). Тобто на початках відродженої Української держави настрої національно-демократичних і робітничих рухів регіону Донбасу корелювали в принципових питаннях, що створювало добрий ґрунт для подальших інтегративних процесів. На жаль цей делікатний процес не набув розвитку – йому завадили і внутрішньопартійні чвари, поділи молодих українських партій популярних серед робітників Сходу (зокрема у Республіканській партії зразка 1990-тих), і акцентація РУХу на мовно-культурних проблемах, в той час як соціально-економічні відсувалися на другий план. У робітничих рухів Донбасу навпаки – програмними домінували соціально-економічні питання. Спроби зближення позицій шляхом перебудови самого РУХу були втрачені у середині 1990-х років. Згадаймо хоча б пропозицію Д.Павличка про поєднання еліт у РУСі, яка не пройшла на партійному з'їзді РУХу, внаслідок чого Л.Кравчук його покинув. Пропозиція, висунута донецьчанами-рухівцями у 1996 р. щодо нової кадрової політики з опорою на авторитетних професіоналів з регіону, нової програми РУХу зі збільшенням ваги соціально-економічних факторів, теж не пройшла (на нараді в Києві були присутні В.Чорновіл, В.Черняк, В.Коваль та ін., від Донецька – В.Білецький), що

обумовило подальше віддаляння націонал-демократів РУХу від робітничих рухів і регіону промислового Сходу. Тобто процеси дезінтеграції та спроби інтеграції “Схід-Захід” йшли давно.

Отже, інтеграція регіонів можлива на ґрунті поєднання в одне ціле “романтизму” Заходу України і “прагматизму” Сходу. Це поєднання втілюється у простій і загальнозрозумілій формулі: *“Україна – наш дім”* або *“Україна – наш дім, а Київ – мати городів руських”*. Проти такої формули немає застережень ні на Заході, ні на Сході. Образ спільного “українського дому” має державотворче наповнення, згадка про першооснову Києва (Київської Русі) – консолідуюча як у ретроспективному, так і перспективному плані.

Лідери як консолідаційний чинник. Приналежність лідера всій нації, народу певним чином “відчуває” його від регіону: президент Л. Кравчук, скажімо, не був “західноукраїнським”, а президент Л.Кучма – “дніпропетровським” лідером, – вони належали всій Україні. Тому можна сказати, що регіон діє державотворче, якщо висуває лідера загальнонаціонального масштабу, але більшою мірою державотворча функція регіону проявляється у його готовності підтримати будь-якого лідера, програма якого відповідає загальнонаціональним (а не регіональним) цінностям. Що ми маємо в цьому плані на Сході і, зокрема, на Донбасі?

За часи Радянської України тільки один донбасівець – Олександр Ляшко займав високу посаду прем’єр-міністра України. Він залишив по собі добру славу і як фахівця, і як чесної, справедливої людини (про що, до речі, свідчать три томи його спогадів). Друга спроба висунути загальнонаціонального лідера з Донбасу була менш вдалою, про що свідчать “три-турові” українські вибори Президента, про які дізнався весь світ. Віктор Янукович, який теж був прем’єром України, а до того – губернатором Донецчини, не зміг стати загальнонаціональним лідером; фальсифікації 2-го туру визнані Верховним Судом, команда цього кандидата практично розпалася після виходу з неї чільних фахівців, хоча електорат на Сході України ще залишається (на який серйозно зазіхають вчорашні “однодумці” – Вітренко, Кушнарьов, Васильєв та ін.). Ці події не мали б таких негативних наслідків для регіону Донбасу, якби не використання донбасівців у брудних виборчих технологіях. Якщо раніше про “донецьких” говорили найчастіше як про шахтарів і металургів, то після прем’єрства В.Януковича і наводнення Києва сумнівними донецькими “авторитетами”, після брудних виборів, де трудовий Донбас використовували з цілком певною метою, “донецькі” розуміються вже зовсім інакше. Отже, в цій царині, – висунення загальнонаціонального лідера, – Донбас радше втратив свою інтеграційну функцію в державотворчих процесах, ніж набув.

Культурна інтеграція України відіграє першорядне значення в сучасних державотворчих процесах. Розуміючи непересічність і багатомірність обширу поняття “культура” зосередимося на аналізі лише деяких чинників, які суттєво впливають на державотворчі процеси, а саме: мова, система цінностей, духовна сфера, загальнонаціональні діячі культури, інформаційний простір.

Мова. Попри потужні консолідаційні властивості мови як такої [5], на Сході України мовний фактор сьогодні більш роз’єднуючий, ніж об’єднуючий. Власне, якщо ми говоримо про Схід України в інтегративних процесах і про мовний фактор як об’єднавчий, то варто визначитися – про об’єднання на основі яких мовних переваг ідей ідеться – на основі тільки української, чи тільки російської мови або реальної двомовності. В Україні в цілому, як відомо, існує декілька мовно-культурних регіонів – переважно україномовний Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області і м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). При цьому сфера вживання української мови нестабільна – після розширення на початку 1990-х років зараз вона скорочується, і, відповідно, зменшуються потенційні інтеграційні можливості української мови. Якщо у 1989 р. в УРСР україномовними були 55-57% [6] то за даними Київського міжнародного інституту соціології вже у 1994 р. україномовні складали 44-47%, російськомовні – 53-56% [7]. Станом на 2003 р. за даними відомого дослідника В.Радчука (Київ) співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке:

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Пів-день	Схід	Дорослі загалом
Українькомовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

За іншими даними, які наводить директор Центру соціальних та політичних досліджень „Соціс” Наталія Погоріла, українську мову як зручну називають 2,64% респондентів Донецчини та 2,82% Луганщини проти 92-99% на Заході України і 16-19% у Харкові та Києві. Нижчий процент маємо тільки у Криму - 1,39% (<http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>)

Як бачимо, мовний контраст Схід-Захід дуже суттєвий. Чи є спроби змінити цю ситуацію? Є. Скажімо, у 2004-2005 навчальному році статус україномовного на Донецчині мають: 661 заклад дошкільного виховання (що складає 56,7%); 612 шкіл, що становить 53,4% (у 1991 було 100 малих сільських шкіл), державною мовою навчаються 26% тобто 113750 учнів (у 1991 р. було всього 3%); 13 професійно-

технічних училищ (11% по Донецчині). Державною мовою навчаються 32,1% і 2,5% учнів системи професійно-технічної підготовки. Це за офіційними даними. Але така кількісна картина не переростає у якісні зміни внаслідок відсутності мовного оточення, відсутності як чіткої державної мовної політики, так і волі керівників на місцях.

Отже, українська мова на Сході і Півдні не є сьогодні об'єднуючою. Так, у місті Донецьку, де за останнім переписом проживає 493 тисячі росіян і 478 тисяч українців (разом 96% від 1 025 тисяч городян), мову своєї національності визнало рідною 99,3% росіян і лише 23% українців, тоді як українську (мову українського громадянства) назвало рідною тільки 0,7% росіян, а російську – 76,9% українців.

В існуючих мовних реаліях на Сході об'єднавчим може бути гасло досягнення фактичної *реальної двомовності*, що в порівнянні з сьогодишнім станом речей може суттєво розширити сферу вживання української.

При всій важливості *фактора мови* за нинішніх можливостей впливу на соціум він є більш регульованим, ніж *система цінностей*, що історично склалася. Яка ж система цінностей людності регіону Донбасу?

Слід зауважити, що Південно-Східна Україна і Донбас є історично українським регіоном, це частина території Запорозької Січі, зокрема Донецчина – Кальміуської паланки. Цей регіон заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у XVIII ст. складали 73,8% (на Донецчині 61,3%), росіяни – 12,2% (20,5%), молдавани і румуни – 6,2% (2,5%), греки – 3,7% (7,3%), вірмени 2,6% (6,1%) [9, 10]. Як бачимо, попри українську домінують Донецчина була дещо більш етнічно строката, ніж вся Південно-Східна Україна ще 250 років тому. У XIX-XX ст. залюднення регіону протікало виходячи із його промислового значення. На шахти Донбасу вербували людей з усієї Росії, а потім Радянського Союзу. Сюди їхали на заробітки і на поселення після відбуття строків ув'язнення. Внаслідок цього в краї витворився своєрідний склад населення, де переважали заробітчани і переселенці. На Луганщині у 1941 р. проживало 2 млн., а на Донецчині – 3,4 млн. чол. Плинність населення в подальші (воєнні і повоєнні) роки просто вражає. У 1943 р. на Луганщині залишилося 0,7 млн. чол., на Донецчині – 1,6 млн. чол. Керовані зовнішні міграції (мобілізації, депортації тощо) у 1952-1959 роки в Луганську і Сталінську (нині Донецьку) області склали понад 4,6 млн. чол. За цей же час з регіону вибуло (втекло від незвично важких умов праці і життя) 3,6 млн. чол. [8]. Така “сепарація” залишала на Донбасі тільки людей, спроможних витримувати специфічно важкі умови, а також тих, кого примусили тут жити і працювати. Основні галузі регіону Донбасу – металургійна, гірничо-хімічна і важке машинобудування характеризуються аномально підвищеним травматизмом. За рівнем небезпеки вибухів рудникового газу і пилу, викидів вугілля і газу, рудникових пожеж Донбас є чи не найнебезпечнішим у світі, кількість загиблих на шахтах на рік – 250-350 чол. по регіону. Екологічне забруднення за рядом показників перевищує гранично допустимі концентрації (ГПК) від декількох до десятків разів. Додамо сюди ще й голодування та репресії, які не оминули регіон у радянські часи [11]. В цих умовах *стрес* був і є постійним станом людей. Саме стрес, за класичними уявленнями, стає відправним пунктом переоцінки цінностей особистості [12, 13]. Особистість “перемелюється” постійним стресом, ціннісні установки спрощуються, залишаються тільки базисні – самозбереження, матеріальне забезпечення і продовження роду. Правляча партія протягом десятиліть культивувала псевдоцінності або викривлювала систему цінностей – притлумлюючи (а то й вилучаючи) одні і гіперболізуючи інші – стаханівський рух, соціалістичне змагання, героїв праці, трудові династії тощо. Всі інші запити виводилися на другий-третій план. Особистість в цих умовах стає космополітичною, нівелюється відчуття культурної або(та) політичної спільноти, не важливими стають національна ідея, рідна мова, батьківська віра тощо. Характер людини стає жорстким, мова спрощеною, сленговою (інколи її зовсім заміняє брудна говірка), але готовність до захисту базисних (останніх!) цінностей – високою. Не у сфері своїх особистих базисних цінностей на таких людей дуже легко діяти адмінресурсом [14]. *Чи не це – ментальний портрет Донбасу?*

Водночас, як протест, у одиниць в таких умовах може проявитися яскравий протилежний процес – вивіщення особистості до вершин національної самосвідомості, загальнолюдських цінностей свободи, правди, – аж до самопожертви як протестного засобу виправлення ситуації. Згадаймо – саме в такому “критичному” регіоні, яким є Донбас народився і зріс геній В.Сосюри, В.Стуса, звідси родом І.Дзюба, М.Шаповал, М.Руденко.

Відзначена *ментальна специфіка донбасівців* віддзеркалюється в ряді характеристик регіону. Візьмімо, наприклад, інфраструктуру культурних закладів Донецчини (4841,1 тис. осіб за переписом 2001 р.) у порівнянні зі Львівщиною (2626,5 тис. осіб). На Донецчині вона значно бідніша [15]:

Заклад культури	Донецчина	Львівщина
Театри	5	10
Бібліотеки	1011	1432
- книжковий фонд на 100 осіб	530	558
Кінотеатрів	156	226
Клуби	780	1417

Відвідування населенням закладів культури та мистецтва у середньому на рік: Львівщина – 16 разів (на 100 осіб), Донецчина – 9. Попри розгалужену мережу вищих навчальних закладів на Донбасі (Донецчина за

їх кількістю займає 3-є місце в країні після Києва та Харкова [20]), середній освітній рівень донбасівців на початку ХХІ ст. один з найнижчих в Україні – на Донеччині 19-25 місце, на Луганщині – 24-27 місце [16].

До речі, дуже промовисті назви деяких мікрорайонів і навіть населених пунктів на Донбасі: Харцизьк (від “харцизяка”?), “нахаловка”, “собачьовка” і т.п., які до сих пір сусідують з вулицями, площами, проспектами Постишева, Леніна, Ілліча і т.д. свідчать про індивідуальність, невібагливість, незацікавленість мешканців що-небудь міняти. Схоже, що цьому питанню людність просто не надає такого значення, як на Заході України. Для людини з постійним стресом або тимчасового заробітчанина не має великого значення в якому місті, районі чи на якій вулиці він живе. Має значення інше – скільки він заробляє. Такий підхід стійкий і змінити його – це змінити ціннісні орієнтири населення.

Тепер декілька слів про **релігійні організації** на Донеччині. Попри строкату релігійну картину – у області діє 49 конфесійних напрямків, майже 96% всіх релігійних організацій складають християнські конфесії [17]. Особливість же Донеччини навіть не в тому, що переважає УПЦ МП (35%) проти УПЦ КП (4-5%) а, *по-перше*, в активності протестантських напрямків (вони охоплюють до 55-57% організацій, тоді як в Україні – до 30-32 %), *по-друге*, у невідповідному з етнічним складом населення зростанні авторитету і активності мусульманських та іудейських громад (на 1.01.2005 на Донеччині діють 19 мусульманських організацій включно з єдиною в Україні медресе і 18 іудейських), *по-третє*, у тому, що за опитуваннями священнослужителі впливають на політичний вибір всього 2-3% прихожан. Все це свідчить про відсутність чіткого і стабільного релігійного обличчя у регіоні, невеликий вплив церкви на світське життя, що цілком вкладається у ментальний портрет донеччан, змальований нами вище.

Отже, система цінностей мешканців Східної України, зокрема Донбасу, дуже суттєво відрізняється від системи цінностей Заходу і Центру України. На Сході люди мислять і діють не з міркувань етнічних, релігійних, культурницьких потреб, а швидше утилітарно практичних, прагматично-ситуативних. Добре це чи погано для процесу державотворення? І добре, і погано. На сьогодні швидше добре, бо різні інтереси Сходу і Заходу залишають можливість для компромісу, виключають жорсткі протистояння Схід-Захід. А погано в перспективі, бо регіон з людністю без чітких ідейних, релігійних переконань, культурних і мовних традицій, але з потужною економікою не має шансів на роль “локомотива” державотворення. Його ж роль в культурно-гуманітарній, мовній, духовній сфері – пасивного спостерігача, почасти - “розмовача” ціннісних орієнтирів інших регіонів.

Національно-культурна ідентифікація. За В. Хмельком [7], етнічна структура дорослої людності в Україні станом на початок ХХІ століття (2001-2003 роки) у відсотках така: 62,9 – щирі українці, 22,5 – українсько-російські біетнори, 10,0 – щирі росіяни, 4,6 – інші. Дві третини біетнорів за одноетнічним самовизначенням – українці (кожний п'ятий із загальної кількості українців), одна третина біетнорів – росіяни (двоє з кожних держкомстатівських п'ятьох).

Національно-культурну самоідентифікацію жителів Донбасу можна оцінити за даними опитування, яке у 1991 і 1996 роках провели місцеві газети “Жизнь Луганска” і “Наша газета”. 54,9 % 1991 року і 45,4 % 1996 року від числа опитаних визначили: “Населення Донбасу – особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії” - тобто українсько-російські чи російсько-українські біетнори. 16,4 % (1991 р.) і 10 % (1996 р.) вважали, що “тут живуть переважно українці”. 9,4 % (1991 р.) і 31,9 % (1996 р.) констатували, що “тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли”. 6,4 % (1991 р.) і 7,5 % (1996 р.) відповіли: “Населення Донбасу – це денаціоналізовані елементи”. 11,9 % (1991 р.) і 5,2 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю. Культурне майбутнє Донбасу респонденти визначали так: 53,2 % (1991 р.) і 13,3 % (1996 р.) відповіли, що “відбудеться українізація”; 4,9 % (1991 р.) і 7 % (1996 р.) задовільно відповіли на оцінку “відбудеться русифікація” і 24 % (1991 р.) і 36,6 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю [21].

Отже, біетнорів у регіоні Донбасу близько 50% від усього населення з тенденцією все більшої самоідентифікації як частини російської культури. Очікування українізації, які були високими у 1991 р., сьогодні дуже малі, а оцінка респондентами кількості українців на Донбасі сягає всього 10% проти 63% в Україні.

Загальнонаціональні діячі культури і науки, які походять з регіону. Східна Україна багата видатними людьми, творчий доробок яких має загальнонаціональне або й вселюдське значення. Назовімо хоча б декого з донеччан. Іван Дзюба (з с.Оленівки, Волноваського району) – письменник, громадський і політичний діяч, академік НАН України, Микита Шаповал (з с.Сріблянка Артемівського району) – видатний просвітител, педагог, Вадим Писарев (Донецьк) – видатний артист світової слави, хореограф, менеджер, педагог, Євген Халдей (з Донецька) – великий майстер фотографії, фотолітописець Другої світової війни, Леонід Биков (з с.Знаменське Слов'янського району) – видатний актор і режисер, Анатолій Солов'яненко (з Донецька), Олександр Ханжонков (м.Ханжонкове) – перший вітчизняний кінопромисловець та багато інших. Без сумніву популяризація їх творчості, висвітлення їх громадянської позиції, ставлення до загальнонаціональних цінностей сприяє і сприятиме державотворчому процесу, інтегративним процесам. Сьогодні треба більше інформації про видатних людей, якими Донбас і вся Україна може пишатися.

Загальноновизнані герої нації. На жаль, ця царина проблемна. На Східній, Західній і Центральній Україні ще до сьогодні часто по-різному ставляться до історичних прізвищ відомих українців, навіть до цілих армій і рухів. Скажімо, воїни УПА в уяві пересічного східняка частіше не є борцями за Батьківщину. Ветерани війни в пошани, але теж, не як герої нації. Історичні герої і діячі – Б.Хмельницький, І.Мазепа, Т.Шевченко, І.Франко, М.Грушевський не всі і не для всіх в сучасній Україні є героями, та й далеко вони в часовому вимірі. Київські Великі Князі – ще далі. Політичні і військові діячі ближчого часу – Петлюра, Бандера, Коновалець... - ряд можна вибудовувати і далі, але поки що безперспективно для Сходу. Більше того, спроби видавати в Донецьку газету типу “Бандерівець” без попередньої багаторічної і багатопланової

роботи істориків, біографів, вихователів просто провокативні, бо це тільки ініціює реакцію спротиву будь-чому українському.

Хто ж тоді? Які герої для Сходу і Заходу можуть бути загальноновизнаними? Найбільше підходять на цю роль українці, герої-патріоти Другої світової війни безвідносно до яких армій – національної, радянської чи країн антигітлерівської коаліції вони належали. Зокрема, це відомі полководці Другої світової війни. Безсумнівно – герої Крут – оті 300 молодих воїнів, які полягли за вільну Україну під Києвом у 1918 р. Взагалі у царині загальноновизнаних національних героїв якась вражаюча пустка. Хіба що козака Мамая ми всі любимо, чи запорожців доби козаччини. Пошук і відкриття великих імен необхідно. І це треба робити сьогодні. Не розумію, чому Петра Капіцу до сьогодні всі мають за російського вченого (він сам себе позиціонував українцем), чому ми соромимося сказати голосніше про фізика Івана Пулюя – відкривача “рентгенівських” променів, механіка Й.А.Ткаченко – створювача “кінетоскопа”, за допомогою якого 9 січня 1894 р. було здійснено перший у світі “публічний” кіносеанс, нарешті про когорту наших вчених-теоретиків і практиків космічно-ракетної галузі і т.д. – кожне з цих імен має величезний “консолідаційний потенціал”. Ясна річ, “виводити” всі науки від українців смішно і безперспективно. Але сором’язливо мовчати про наших відомих земляків – теж явно не державотворча позиція.

Інформаційний простір Східної України – це річ, яка давно не контролюється Києвом. Найкращими на Донбасі вважають московські телеканали, потім іде сумнозвісна ТРК “Україна”, потім – “Інтер”. “Ері” та “5-у каналу” не довіряють, їх мало хто знає і не прагне знати взагалі [18]. За даними [15] картина симпатій донецчан у ЗМІ така: перевагу місцевому ТВ надають 33,7%, “Інтеру” – 22,3%, місцевим газетам – 80,2%. Це, до речі, класика – скрізь місцеві газети і телевізю читають і дивляться більше. Але в даному випадку, схоже, що не тільки регіон не зацікавлений у інформації з Центру, але й Центр не вміщує у своїх ЗМІ інформацію, яка б цікавила регіон.

Що ж являють собою регіональні ЗМІ Донецчини? Станом на 01.01.2005 в області зареєстровано 990 періодичних видань, з яких тільки 18 видаються виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета “Донецчина” з мізерним накладом у 20-25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видаються українською та російською, а решта 666 – практично російською. В інформаційному просторі Донецької області працюють 136 телерадіоорганізацій. З них – 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 – телерадіокомпанії кабельного мовлення і 13 – радіоорганізації дровтового мовлення, що діють згідно з ліцензіями Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення. Телерадіоорганізації, використовують у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55 % – російської, крім обласної державної телерадіокомпанії, яка веде програми у такому співвідношенні мов: українською – 65%, російською – 35%. Про тематичну наповненість передач місцевих телерадіокомпаній український глядач поінформований добре на прикладі ТРК “Україна”, ОДТРК “Регіон”, КРТ тощо. Назвати їх українськими можна тільки з відомою часткою гумору. Саме ЗМІ регіону Донбасу суттєво винні у підігріванні сепаратистських настроїв на минулих президентських виборах – про це багато говорилося ще в січні-лютому цього року. Про їх державотворчу місію не йдеться. Схоже, що нова влада діє ліберально і дає шанс місцевим ЗМІ “виправитися”.

Громадянське суспільство є, безперечно, “лакмусовим папірцем” сучасного державотворення. Визначаючи громадянське суспільство як “цілісну сферу громадянського життя суспільства, що є відносно самостійною від державних інституцій і механізму державної влади” [19] і підкреслюючи те, що саме воно є особливо важливим чинником підтримки демократії і свободи у суспільстві, ми зупинимось на його важливих елементах – громадських організаціях, партіях та рухах.

За загальною кількістю організацій Донецчина (на 2003 рік в області діяло 4053 громадських організацій та рухів і 3170 первинних партійних організацій [20]) не тільки не поступається іншим, але, крім Києва і Львова, навіть перевищує інші регіони. Натомість їх “якісна” картина на Донбасі дуже строката. Неурядові неприбуткові організації (ННО) часто дуже заполітизовані, їх основні політичні вектори чітко відповідають настроям у суспільстві. І хоча про повалення Української держави у своєму Статуті ніхто не пише, але євразійські пріоритети, російська мова як друга державна чи офіційна, “слов’янська єдність”, і т.і., що зовсім недавно “раптом” матеріалізувалося на виборах Президента України в сепаратистські гасла в Сіверодонецьку, можна зустріти у ряді випадків. Ще одна особливість Східної України – виникнення в останні роки *псевдо-громадських об’єднань*, які створюються “під вибори”, часто просто “за виробничим” принципом. Загалом же в “третьому секторі” Донбасу останні роки, образно кажучи, переважали білоголубі кольори – “помаранчеві” себе не афішували.

В царині політичних партій ситуація така ж сама, якщо не гірша, хоча представницькі функції ряд функціонерів від “помаранчевих” на виборах сяк-так виконували (хоча їх і не було чути в регіоні). А ефективність їх була така, що перефразовуючи лідера кримських татар Мустафу Джамілева, який говорив, звичайно, про Крим, треба сказати про Донецчину: “Якби не було штабу “Нашої України” в Донецьку, за Ющенка на Донецчині проголосувало б більше людей”. Сьогодні нові “помаранчеві” – вчорашні “заробітчани” на ниві різних виборчих кампаній. Про “ідеологічні” або хоча б “харизматичні” партії на Сході України не йдеться. Вони є тільки в Центрі і на Заході. На Сході партії “патронажні”, тобто такі які діють за принципом: “я – тобі, ти – мені”, наприклад, “я тобі роботу (зарплату, пенсію, пакет продуктів, 20 гривень тощо), ти мені – голос на виборах”. Аполітичність східняків ще раз довів факт “переходу” голосів виборців, які ще вчора збирали тут комуністи (тому й регіон називали “червоним поясом”), до здавалося б ворогів комуністів – сьогоднішніх буржуїв. Показово, що спроба заполітизувати донецького виборця з боку проросійських сил теж була невдалою. На останніх парламентських виборах до Верховної Ради “Русский блок” отримав у регіоні 0,51%, а партія “ЗУБР” з подібною програмою – 0,45%. Цим прагматичні донецчани

продемонстрували свою прохолодність до проблем будь-якої мови на Донеччині. Їм значно важливіше інше – соціальні виплати, матеріальний добробут.

Виходячи з таких реалій громадсько-політичний сектор Донбасу не є інтегративним чинником і найближчим часом навряд чи таким стане. Хоча спрямованість донеччан на вирішення саме матеріальних проблем болить всім в Україні (для багатьох – за умови, якщо це не за рахунок мови, культури, державного суверенітету і т.д.) і безперечно має інтегративний потенціал від Сходу до Заходу і від Півдня до Півночі країни (як тут не згадати В.Винниченка, який ще на початку ХХ ст. говорив про необхідність поєднувати націонал-демократичні та економічні гасла і програми).

Дуже цікавим є питання – чи могло бути по-іншому на Донеччині з ННО і партіями? Попри, здавалося б, зрозумілу відповідь: “Ні, не могло, бо регіон дуже проблемний”, не все так просто. “Патронажність” – це вже сьогоднішня риса партій і електорату в регіоні. У перехідній фазі – на самих початках “оксамитової революції” 1989-1991 рр. в діях її фігурантів, - шахтарських страйкомів, новонароджених громадсько-політичних організацій і рухів, - було значно більше пасіонарності, паростки якої, на жаль, були витоптані, і не без участі спершу Центру, а потім – завдяки цинізму олігархів і політиків.

Ми вже згадували, що першою масовою і дуже потужною, як на 1989-й – початок 1990-х рр. громадсько-політичною організацією Донеччини було Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т.Шевченка (1500 фіксованих членів, близько 65 осередків у всіх містах області, 3-річне існування щотижневого “Дискусійного клубу” в Донецьку, заснування газети “Східний часопис”, яка виходила ряд років масовим накладом 10 тис.). Але реалії перших років “оксамитової революції”, коли масове рушення вже в перші два роки (1989-1990) дало 450 тис. членів Всеукраїнського ТУМ, напевно декого налякало... Зрозумівши безперспективність усіляких “наїздів” та ТУМ ззовні, Товариство “завалили” зсередини. 12 жовтня 1991 р. ТУМ перейменували на “Просвіту” і змінили Статут. Ось одна з численних реакцій на ті події – голови шанованого в країні осередку ТУМ Київського університету ім. Шевченка п. Віталія Радчука, видрукувана не на “гарячу голову”, а вже аж у 1998 р. [4]: *“Щоб знищити могутню спілку одностудію – не треба її переслідувати (крий Боже освітити їй шлях ореолом великомучениці). Досить її очолити, розкрасити зсередини...підсадивши амбітного крикуна-протестувальника, щоб відлякував своєю мораллю одних і принадував інших, а найкраще – підмінити їй і відібрати в неї святу ідею”*. Хоч і дещо емоційно, але на загал правильно. Залишається й до сьогодні без відповіді питання – “А де ж були шановані засновники Товариства, відомі на всю країну і світ поети і політики?”. Констатуємо, що дійсно *ідею відібрали*, бо у Статуті “Просвіти” (якої славної колись – але в інші часи – часи підневільні, коли Україна була під Польщею, під Росією), вже не було першим пунктом записано як у ТУМ *“утвердження української мови у всіх ділянках державного й суспільного життя”* (подібний пункт перенесений десь далі), метою ж нової “Просвіти” (як, до речі, і старої) перш за все заявили *“поширення знань серед населення”*. На всіх цих моментах я зупиняюся так докладно лише тому, що вони, як показав майбутній хід подій, і **можливо на Донбасі ще не раз покаже**, виявилися надзвичайно важливими. “Просвітняни” і “тумівці”, на яких поділили ТУМ у Києві у далекому 1991-у, вже не були тією потужною силою, як раніше. Особливо постраждала Східна і Південна Україна. Тут, де мовне питання таке делікатне, було підірвано перші паростки національно орієнтованого громадянського суспільства. Потужну народну ініціативу знизу загасили зверху. Інший шанс було втрачено у 1996-у, коли керівництво Руху фактично відхилило пропозицію зі Сходу докорінно реорганізувати партію, надавши якісно нового – вищого – значення соціально-економічним питанням і змінити кадрову політику щодо керівництва (надавати перевагу не “особисто відданим” – “фахівцям-патріотам”). Така реорганізація Руху просто рятувала організацію, яка скочувалася до кризового стану, давала їй шанс на нове життя. Особливі можливості з’являлися у Сходу і Півдня – новий Рух з фахівцями на чолі і з соціально-економічними пріоритетами (поряд, звичайно, зі старими національно-демократичними) незаперечно мав би успіх і свій електорат у Східній і Південній Україні. Це не було утопією. Навіть навпаки, за нових лідерів і нових програмних настанов очікувався ренесанс Руху. Але шанс було втрачено.

Ще одна характерна риса громадських організацій Сходу з державницькими пріоритетами – їх нескоординованість, фінансова і кадрова бідність і майже повна автономність в роботі. Асоціації тут практично відсутні. Щодо фінансування, то ми знаємо, що, наприклад, у Франції й Німеччині більшість своїх коштів ННО отримують від уряду. У нас – від пожертв, які на Сході знищено малі (пропонує учасникам Конгресу як експеримент провести дві-три спроби фандрейзингу серед промисловців Донбасу на користь розвитку української мови, українського театру, української книги тощо).

Але все це, як показує практика, “можна пережити” – самому створити Асоціацію організацій-партнерів, врешті і результати фандрейзингу (мистецтва здобувати гроші) залежать від таланту. Скажімо, в Українському культурологічному центрі разом з НТШ, “Україна-Світ” та ін. організаціями видається чотири періодичних видання, за 10 років здійснено понад 100 видавничих проектів, причому серед них і словники, енциклопедії. Все це реалізовано тут, у Донецьку, попри тихий спротив багатьох посадовців від науки.

А от з вимушеною автономністю гірше. Схід України фактично залишений всіма сам-на-сам зі своїми проблемами (на Півдні більш багаті київські ННО хоча б поєднують конференції з відпочинком – то він менш ізолюваний). На терикони ніхто їхати не бажає. Цікавитися проблемами місцевих організацій – теж. Ось приклад – в шанованій газеті “Свобода” 24 грудня 2004 року було надруковано матеріал “На порядку денному – програма “Східна Україна”, за якою ми (Український Культурологічний Центр в Донецьку) пропонували всім українським організаціям у Світі, - громадським, науковим, молодіжним, кредитовим, професійним тощо, - зацікавленим розвитком демократичних процесів, українського відродження на Східній Україні долучитися до співпраці зі Сходом. Ми ж готові були і є, як ресурсний центр, взяти на себе

посередницькі функції. Не відгукнувся НІХТО. Ми розуміємо, що діаспора не є фінансово спроможною допомагати ННО України. Та і віра в ефективність цього сьогодні вже мала. Але слабкі ННО на Сході не спроможні *самі* поліпшити ситуацію. Схід, як і вся периферія, поігнорований Центром, столицею, де мають офіси головні організації-грантоїди. У 1989-1991 рр. в структурі Народного Руху була чудова ідея інтеграції Сходу і Заходу через співпрацю первинних організацій. Зараз вона практично скрізь "тихо відійшла". Щодо нової влади, то фактично ніяких суттєвих змін на краще вона до сьогодні не принесла.

Що робити? Треба докорінно міняти саму філософію ставлення до Сходу (не можу не погодитися тут з відомим народним депутатом від Донецчини Володимиром Рибаким – *"треба почути Схід"*), а також філософію розвитку "третього сектору" в країні. Раніше все було пущене на самоплив, а точніше самовиживання. Справжній господар так не чинить. Не закордонні фонди повинні вести перед у фінансовому забезпеченні вітчизняних ННО (по суті винаймати їх на роботу на конкурсній основі і визначати пріоритети діяльності), а наші перший (державний) і другий (бізнесовий) сектори повинні поопікуватися про третій (громадський) через відповідні закони, пільги підприємцям-жертводавцям тощо. Хочеться вірити, що так буде. Але "доки сонце зійде – роса очі виїсть".

Отже, і громадський сектор, і партії Східної України сильно відрізняються від таких самих в іншій частині і не є сильною опорою інтегративним державотворчим процесам у державі.

Економіка. Промисловий Схід України найсуттєвішим чином впливає на долю країни саме через економічний фактор. На Донецчині – в серці Донбасу – створюється 25% ВВП України. Тут діє 822 промислових підприємства, зосереджено більшу частину видобутку вугілля країни. Проживає 4686,4 тис.чол. (93% - у містах). Кількість населення регіону скорочується з темпом 1% на рік. При території 4,4% від території України і 9,9% населення України на Донецчині розташовано 11,2 основних фондів, 21,2 промислового виробництва держави, Донбас дає 21,5% експорту, 9,5% інвестицій у основний капітал [22].

Разом з тим, Донбас – старопромисловий індустріальний регіон з суттєво зношеними основними фондами, кризовою вугільною промисловістю, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами. Ряд шахт, будучи неліквідними підприємствами, водночас є містоутворюючими і їх закриття може призвести до соціального вибуху. Це – велика проблема для держави, масштаби якої може й більші, ніж проблеми аналогічних регіонів – Руру в Німеччині, Сілезії в Польщі, Пітсбургу у США тощо.

Зрозуміло, що велика питома вага Донбасу як у промисловості, так і населенні країни зумовила формування тут сильної регіональної еліти, претензії якої весь час зростали. Ментальні особливості регіону, напевно, вплинули і на характер підприємницької і адміністративної еліти, яка витворила тут єдиний олігархічно-адміністративний клан. Але спершу, коли кланів було багато, тривала їх війна (з 1992 р.). У 1995 р. було вбито Ахатя Брагіна (Аліка Грека) – попередника Ріната Ахметова. За 10 років за даними М.Клюєва, начальника міліції Донецчини, на Донбасі було вбито 57 кримінальних авторитетів. Цей період суттєво співпадає з президентством Л.Кучми та губернаторством В.Януковича. Нова влада схоже не в стані подолати клановий характер економіки регіону. Протистояння "донецьких" і колишньої опозиції, а зараз нової влади продовжується. Як себе проявлять ці сили і який витвориться результат цього протистояння буде видно вже за рік – на виборах у Парламент.

Чи становлять загрозу дії донецької регіональної еліти для держави? Якщо судити по останніх президентських виборах, зокрема, взяти до уваги сепаратистські заяви і дії, які виходили від "донецьких", то так. Але попри глобальний (доленосний) характер процесів, які мають місце в регіоні, вони є майже "табу" для преси, телебачення, політиків.

Отже, фактор розвинутої індустріальної економіки переважно із застарілими технологіями (яка не відповідає сьогоднішньому рівню науково-технічної революції), кланово-олігархічна система, старопромисловий характер Донбасу – все це не тільки великий "головний біль", а пряма загроза для будь-якої держави.

Оцінка ООН. Дуже показово з нашим аналізом корелюють дані ООН[16]. За індексом людського розвитку (ІЛР) Луганська та Донецька області стабільно займають в Україні останні місця – 26-27. І це попри те, що за розвитком ринку праці, матеріальним добробутом, фінансуванням людського розвитку Донецщина стоїть на 4-9 місці в Україні (1999-2001 рр.). Такий "багаж" не сприяє державотворчому процесу.

Висновки.

1. Східна Україна і Донбас як її головна частина, сьогодні слабо інтегрована в загальноукраїнські процеси, розмовляє переважно російською, слухає і дивиться переважно російські та місцеві канали, читає російські та місцеві газети, має своїх місцевих лідерів, визнає російських і радянських героїв та авторитетів і не демонструє потреби міняти такий стан речей.
2. Східна Україна, зокрема Донбас, має свою систему цінностей, яка не співпадає з системою цінностей Заходу і Центру і відрізняється прагматизмом та практичністю. Водночас етнічні, релігійні, культурницькі мотивації суттєво не впливають на електоральний вибір.
3. Попри порівняно велику кількість громадських організацій на Донбасі вони заполітизовані і не створюють консолідованого громадського руху, який би був опорою сучасному процесу державотворення. Більше того, частина громадських рухів підтримують євразійські пріоритети, часті явища псевдо-громадських об'єднань, які створюються "під вибори".

4. Політичні партії на Сході України і особливо на Донбасі мають яскраво виражений патронажний характер, "ідеологічні" та "харизматичні" партії на Сході України не знаходять суттєвої підтримки.
5. Попри високий економічний потенціал регіону Донбасу, де створюється 25% ВВП України, економіка його є у вищій мірі проблемною для держави внаслідок: кланового характеру і сепаратистських настроїв продемонстрованих на виборах-2004; індустріального і переважно застаріло-технологічного наповнення старопромислового Донбасу; кризи вугільної галузі, зокрема неліквідності ряду вугільних шахт, які водночас є містоутворюючими підприємствами. Їх закриття може спричинити соціальний вибух і сприяти подальшій криміналізації регіону.
6. Історично сформовані установки мешканців регіону Донбасу не є антиукраїнськими та антидержавними, але створення суттєво відокремленого інформаційного простору, цілеспрямований вплив на населення, прийнятність для більшості населення патронажного характеру голосування може призвести до небажаних ситуативних волевиявлень як на виборах Президента, депутатів всіх рівнів, так і під час референдумів.
7. Індиферентність населення Донбасу до ідеологічних, мовних, релігійних, культурних проблем залишає добрі шанси для корекції його ціннісних установок, - як в плані "творення українців", так і інших етнововних, релігійних та ін. спільнот.
8. Змінити систему цінностей людинності регіону можна тільки на основі ліквідації кланово-олігархічної системи економіки, частинної зміни роду занять населення, підвищення культури виробничих процесів в індустріальній сфері, люстрації недобросовісних урядовців та правоохоронців з одночасною тривалою багаторічною комплексною правовою, освітньою, культурологічною, духовною та ін. роботою і насамперед серед молоді.
9. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення займає центральне, вирішальне місце. По суті сам державницький "Український проект" буде успішним або не успішним у сучасних вимірах в залежності від того, як скоро і як глибоко Схід, зокрема Донбас, буде інтегрований в державотворчі процеси.

Попри всю важливість Сходу України для загальних державотворчих процесів, системних державних чи недержавних проектів, планів, концепцій інтеграції Донеччини в ці процеси немає. У цих умовах доля Сходу України, Донбасу, як і масштабів та конфігурації всього "Українського проекту" не є остаточно визначеною.

Література:

1. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві. Український досвід 1991-2001 років/ Збірник. Відп. ред. І.Ф.Курас, О.М.Майборода. – К.: Інститут політичних і етнополітичних досліджень НАН України, 2002. – 374 с.
2. Білецький В.С. Консолідація// Час-Тайм, 17 листопада 1995.
3. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 1999. – 184 с.
4. Ми йдемо! – Донецьк: ДТУМ, 1998. – 224 с.
5. Білецький В.С., Радчук В.Д. Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства. // Схід, № 5(12), 1997.- С.57-63.
6. Бурковський І. До питання про мову переважного вжитку серед людинності України// Українська мова: з минулого в майбутнє. К., 1998. – С.189-192. Такий самий показник зустрічаємо і в інших публікаціях, напр., Мельник І. Національний склад населення та мовна ситуація в Україні // Державність . – 1992. – №2(5): "поки що людинність республік у 55,5 відсотках користується українською мовою".
7. Хмелько В. Два береги – два способи життя. Лінгво-етнічні структури та соціальні орієнтації правобережної і лівобережної України// DEMOS. – 1995. – №1(10). – С.18.
8. Алфьоров М. Порівняльний аналіз міграційних та демографічних процесів у Ворошиловградській (Луганській) і Сталінській областях у 1952-1959 рр. // Схід. - № 1(67). – 2005. – С. 52- 55.
9. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. - Донецьк: Східний видавничий дім. НТШ-Донецьк. – 2003. – 182 с.
10. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім. НТШ-Донецьк. УКЦентр – 2004. – 224 с.
11. Донеччина: голодомор 1932-1933 рр.: Бібліогр. покажч./ Донец. упр. культури облдержадміністрації, Донец. обл. універс. наук. б-ка ім.Н.К.Крупської; Уклад. О.В.Кучерява; Наук. ред. О.В.Башун; Ред. О.Г.Полева; Відп. за вип. Л.О. Новакова. Донецьк, 2002. 12 с. Меморіал: [Добірка газ. матеріалів про голодомор 1933 р. в Україні, зокрема на Донеччині] // Схід. часопис. 1993. 16-30 квіт. (№9). С.3.; Никольський В. 60 лет назад в Донбассе люди ели людей // За техн. прогресс. Краматорск, 1993. 10 сент.; Путь Октября. Тельманово, 1993. 11 сент.; Альтернатива. Угледар, 1993. 13-19 сент. (№37). С.3. Никольський В. Голод 1925 року на Донбасі // Схід. 1997. №1. С.25-28. Никольський В. "Особлива папка політбюро ЦК КПУ": документи надзвичайної секретності // Схід. 1997. №4. С.38-40. Никольський В. "Особлива папка політбюро ЦК КПУ": документи надзвичайної секретності // Схід. 1997. №6. С.48-51.
12. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
13. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Рефл-Бук; Ваклер, 1997. – 300 с.
14. Сергій Таран. Схід – Захід: одним хліба, іншим – видовищ // Дзеркало тижня, - № 9 (537), 12 березня 2005 р. – С. 20.
15. Павленко І. Донецька область: особливості регіональної свідомості // Нова влада. – т.2(9), 2003. – С. 35-41.

16. Сила децентралізації. Україна: звіт з людського розвитку за 2003 рік. – К.: Програма Розвитку ООН. – 136 с.
  17. Козловський І. Проблема гармонізації і толерантності релігійного життя на Донеччині // Донецький вісник НТШ. т. 6. – С.141-148.
  18. Тертичний О. Чому мені любі "Донбасяни"// Дзеркало тижня, - № 9 (537), 12 березня 2005 р. – С. 20.
  19. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях. – Київ-Львів. – Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка. – 2003. – 520 с.
  20. Освіта і наука Донбасу // Схід. Український культурологічний центр. – 1999. – 72 с.
  21. Кононов І. Ф. Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе // Человек. Время. Гуманизм. – Луганськ.: „Світлиця”, 1998.
- Донецька область. Статистичний щорічник. – Донецьк. – 2003. - 376 с.
<http://www.donetskstat.gov.ua/region/index.php>

Інформаційно-аналітичний журнал «Схід» № 3 (69) травень 2005